

УДК 336.225.6:332.822.1

ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

ІВАНОВ Юрій Борисович*доктор економічних наук, професор***НАЗАРЕНКО Ганна Володимирівна***аспірантка*

Оподаткування є невід'ємним елементом економічної політики будь-якої держави, адже забезпечує акумулювання коштів у бюджеті, що дозволяє державі виконувати свої функції. Крім того, воно є дієвим інструментом для регулювання господарювання. Та слід наголосити ще на одній ролі, яку здатне виконувати оподаткування в державній політиці – регулювання соціальних процесів, зокрема рівня життя населення. Схожої позиції дотримується й В. Тропіна, зазначаючи в роботі [14, с. 19], що оподаткування як соціальний інститут є одним з основних інструментів соціальної політики держави. Погоджуючись з Ю. Воробйовим, можна стверджувати, що інструментарій податкової політики можна вважати ефективним, якщо він надає змогу стимулювати економічне зростання, підприємницьку активність та сприяє виконанню соціаль-

ної функції держави [8, с. 120]. Тому визначення результативності, ефективності оподаткування потрібно здійснювати оцінюючи як економічну ефективність, так і в контексті його впливу на соціальну сферу, зокрема рівень життя населення, тобто розраховувати соціальну ефективність заходів податкової політики в тому чи іншому напрямку застосування відповідних інструментів податкового регулювання.

Окремими питаннями соціальних властивостей оподаткування досліджували З. Варналій, А. Дрига, Д. Красніков, І. Майбуров, С. Онишко, А. Соколовська, О. Тищенко, К. Швабій та ін. Проблема ефективності соціально-економічних процесів і зокрема оподаткування, присвячені роботи С. Алексєєва, Л. Безкоровайної, А. Булатова, А. Валіулової, О. Віноградської, І. Горського, О. Грішнєвої, М. Кричевського, В. Лаврова, І. Леонідова, І. Луніної, К. Макконнелла, Н. Мішковець, С. Мочерного, Т. Надтоки, С. Онишка, К. Павлюк, В. Приходько, Д. Серебрянського, А. Скрипника, О. Сметанюк, А. Соколовської, К. Швабія, В. Якімцова та ін. Аналіз наукових публікацій, присвячених дослідженню ефективності податкової політики, дозволяє зробити висновок про переважну увагу науковців до проблем економічної ефективності окремих заходів оподаткування. При цьому об'єкт аналізу обмежується податковими пільгами, рівнем податкового навантаження або структурою системи оподаткування. Однак недостатньо висвітленими в працях науковців-економістів залишаються питання щодо факторів, які визначають соціально-економічну ефективність податкового регулювання в цілому, і зокрема податкового регулювання рівня життя населення, оскільки

досягнення високого рівня останнього є одним з головних пріоритетів державної політики.

Виходячи зі сказаного, мету статті можна сформулювати як обґрунтування системи факторів, які обумовлюють соціально-економічну ефективність державного регулювання рівня життя населення за допомогою інструментів податкової політики.

Виявленню впливу податкової політики на рівень життя населення має передувати визначення сутності самої податкової політики. На думку авторів робіт [4, с. 327; 17, с. 23] її слід розуміти як систему заходів, що проводяться державою в області податків та оподаткування. Податкову політику розглядають також як сукупність економічних, фінансових і правових заходів держави з формування податкової системи країни задля забезпечення фінансових потреб держави, окремих соціальних груп суспільства, а також розвитку економіки країни завдяки перерозподілу фінансових ресурсів [16, с. 50; 17, с. 23]. Її означають як складову частину економічної політики держави, спрямовану на формування податкової системи, що забезпечує економічне зростання, сприяє гармонізації економічних інтересів держави та платників податків з урахуванням соціально-економічної ситуації в країні [13, с. 55; 17, с. 24]. Узагальнення наведених означень дає змогу визначити податкову політику як сукупність дій держави, що базуються на механізмі податку (як економічної категорії) та оподаткування (як процесу) з метою досягнення економічних та соціальних цілей.

Як окрему складову податкової політики країни слід розглядати податкове регулювання, яке становить цілеспрямований вплив держави на учасників економічних

відносин за допомогою засобів та інструментів податкової політики [12, с. 18]. Податкове регулювання впливає на всі складові економічної та соціальної сфер, однією з яких є рівень життя населення.

Обґрунтування сутності податкового регулювання рівня життя населення та основних його напрямків наведено на рис. 1.

Про результативність та дієвість податкової політики в цілому і в сфері регулювання рівня життя населення зокрема свідчить її ефективність. При цьому варто розрізняти економічну та соціальну її складові.

Економічна ефективність податкової політики становить собою відношення корисного її економічного результату (ефекту) до витрат на його отримання. Показник соціальної ефективності податкової політики можна означити як відношення соціального ефекту податкової політики до сукупних витрат суб'єктів оподаткування на поліпшення соціальної сфери, що зумовили досягнення зазначеного ефекту.

Конкретний рівень соціально-економічної ефективності визначає певна сукупність факторів. За своєю сутністю фактор можна визначити як умову, рушійну силу будь-якого процесу, явища [15; 22]. Деякі джерела уточнюють, що фактором є зазначена умова, рушійна сила, що визначають характер явища [11] або його окремі риси [19]. Сучасна економічна енциклопедія [7] характеризує фактор як істотну обставину в будь-якому процесі, явищі. Погоджуючись з наведеним означенням, Великий економічний словник [5] уточнює, що фактор є вихідною складовою будь-чого. Відповідно до великого тлумачного словника сучасної української мови [6] фактором є змінна величина,

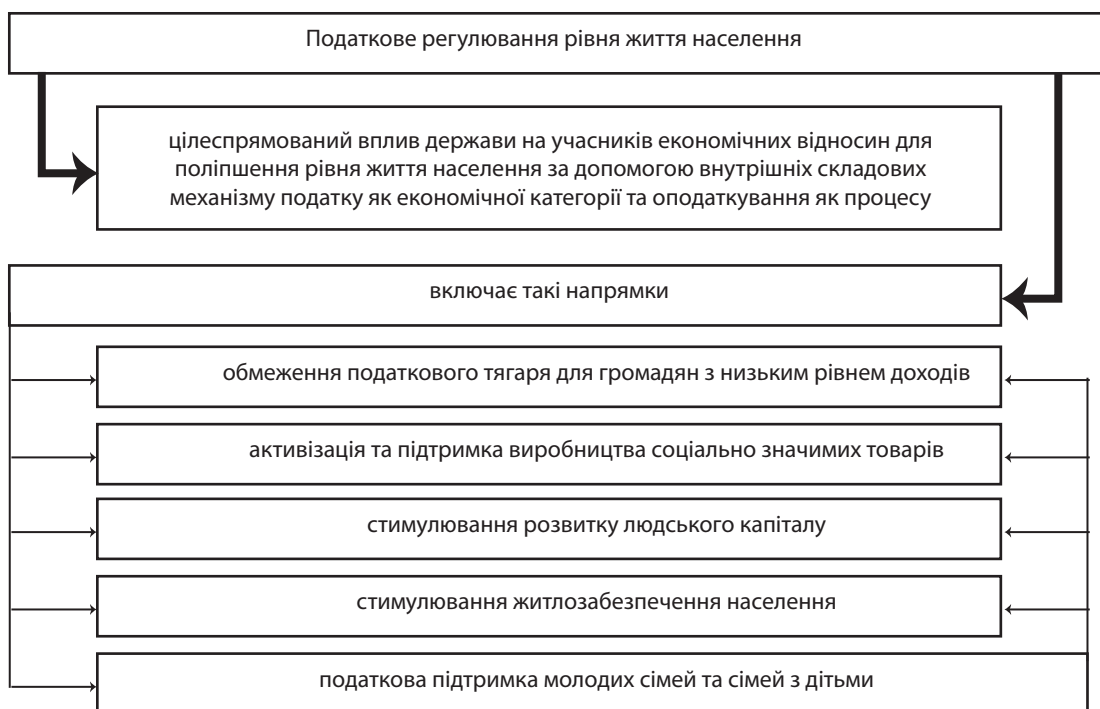

Рис. 1. Сутність та напрями податкового регулювання рівня життя населення

яка за припущенням впливає на результати експерименту. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера [10] визначає фактор як рушійну силу економічних, виробничих процесів, що справляє значний вплив на результати економічної діяльності. Згідно з [9] під фактором треба розуміти істотне об'єктивне причинове явище або процес у виробництві, під впливом якого змінюється рівень його ефективності. Отже, фактор слід розглядати як будь-яке явище чи процес, що впливає на результативний показник.

Ураховуючи наведені означення, можна охарактеризувати фактори соціально-економічної ефективності податкового регулювання рівня життя населення як чинники, які виявляються у конкретному прояві механізму податку та процесу оподаткування, характерних для країни. Серед них: особливості соціально-економічного розвитку держави; тип економічної політики держави та ступінь її соціалізації; пріоритети держави в регулюванні рівня життя населення; роль держави та підприємств в його регулюванні; систему індикаторів рівня життя населення; функціональні можливості податків; роль податкової політики в системі заходів державного регулювання; тип, модель та систему методів та інструментів податкової політики; принципи податкової політики та ієрархію її цілей; організаційне забезпечення соціально та економічно ефективної податкової політики (рис. 2).

Соціально-економічна ефективність податкового регулювання рівня життя населення обумовлюється соці-

ально-економічним кліматом в країні та умовами оподаткування зокрема. Так, чим більш економіка країни розвинена (в економічному плані) та наближена до соціально-орієнтованого типу, чим більше вона соціалізована (що неможливе за низького рівня розвитку економіки), тим вагомішу позицію займатимуть питання соціального розвитку та, відповідно, тим пильніша увага приділятиметься проблематиці соціальної ефективності заходів державного регулювання економіки. Суттєво нижчі темпи економічного розвитку вимагають концентрації уваги переважно на забезпеченні економічної ефективності, високий рівень якої (за відповідно високого рівня соціально-економічного розвитку країни) в майбутньому є вихідною платформою для підвищення її соціальної ефективності державної політики.

Ефективність податкового регулювання рівня життя населення першочергово залежить від пріоритетів держави щодо поліпшення рівня життя населення відповідними засобами оподаткування, серед яких слід розрізнити такі, як:

- боротьба з бідністю;
- підвищення добробуту населення як складової рівня життя населення чи поліпшення окремих його складових;
- поєднання обох вищенаведених напрямків.

Рівень життя населення пропонується розглядати як економічну категорію, що включає в себе як добробут (його певний рівень), так і рівень бідності. Розподільчою

Рис. 2. Система факторів соціально-економічної ефективності державного регулювання рівня життя населення засобами податкової політики

межею між ними потрібно вважати визначений конкретним суспільством у певний період часу мінімальний рівень задоволення людських потреб, достатній для існування та відтворення життя людини, тобто економічно обґрунтований прожитковий мінімум. Останнє зауваження зумовлено означенням сутності прожиткового мінімуму, наданим в однійменному Законі України [3, ст. 1], а саме: «Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування <...>, а також мінімального набору непродовольчих товарів <...> та мінімального набору послуг <...>, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості». Отже, забезпеченість потреб людини на рівні, що є нижчим, ніж економічно обґрунтований прожитковий мінімум, зумовлює стан бідності. І навпаки, їх задоволення на вищому за прожитковий мінімум рівень свідчить про добробут.

Система пріоритетів держави в регулюванні рівня життя населення визначає ті віхи, за якими оцінюватимуть цей рівень та успішність відповідних заходів державної політики. Серед таких пріоритетів – окремі складові рівня життя населення. Найбільш поширеним є їх перелік, запропонований ООН, який включає: народжуваність, смертність та інші демографічні характеристики; санітарно-гігієнічні умови життя; споживання продовольчих товарів; житлові умови; освіту та культуру; умови праці та зайнятість; доходи та витрати населення; вартість життя та споживчі ціни; транспортні засоби; організацію відпочинку; соціальне забезпечення; свободу людини [1, с. 93].

Ефективність податкової політики в регулюванні рівня життя населення зумовлена також роллю держави та підприємницького сектору та особливостями їх поєднання у розв'язанні зазначеної проблематики. З цього приводу слід зазначити, що держава, надаючи пільги або інші преференції підприємствам за умови виконання ними певних завдань соціального характеру, частину своїх соціальних зобов'язань немов би перекладає на такі підприємства, надаючи їм тим самим активну роль у вирішенні проблеми підвищення рівня життя населення та підвищуючи соціальну відповідальність бізнесу.

Функціональні можливості самих податків як фактор соціально-економічної ефективності податкового регулювання рівня життя населення слід розглядати як окремі складові механізму того чи іншого податку, які здатні здійснювати регулюючий вплив на окремі сторони буття людини, визначаючи тим самим рівень її життя. Так, акцизний податок (збір) обмежує споживання соціально шкідливої продукції, маючи на меті тим самим позитивний вплив на здоров'я нації. Іншим прикладом може бути податкова соціальна пільга, убудована в механізм податку з доходів фізичних осіб, яка надає змогу обмежити податковий тягар для громадян з низькими доходами.

Стосовно місця податкової політики в системі заходів державного регулювання, зокрема регулювання рівня життя населення, зауважимо, що для більшості сучасних країн, як зазначає І. Майбуров, корегування ринкового

механізму здійснюється переважно непрямими методами, серед яких основними є податки, адже саме вони найбільш адаптовані до механізму ринкової економіки [17, с. 33]. Однак дієвість механізму оподаткування (як процесу) щодо вирішення певного завдання, зокрема підвищення рівня життя населення, зумовлено розподілом ролі прямих та непрямих регуляторів у розв'язанні відповідних завдань, а також відведеною роллю саме оподаткування для впливу на відповідні процеси.

Усталений тип податкової політики держави (переважно спрямування її або до фіскальних, або до регулятивних цілей) визначає межі та масштаби податкового регулювання, а тому й можливий рівень соціально-економічної ефективності податкової політики.

Застосовувану систему інструментів та методів податкової політики в сфері рівня життя населення в найзагальнішому вигляді можна класифікувати як таку, що має стимулюваний характер (базується на інструментах податкового регулювання, що стимулюють економічну активність населення й суб'єктів господарювання та пожевляють певні соціально-економічні процеси), стримувальний характер (заснована на важелях, що обмежують та/чи стримують певні соціально-економічні процеси або суб'єктів (населення та суб'єктів господарювання)) або змішаний характер (поєднання обох названих типів). Найбільш поширеними в цьому випадку є стимулювальні заходи та відповідний їм інструментарій. Стимулювання відбувається за допомогою різного роду податкових пільг та інших інструментів податкового стимулювання. Наприклад, вирішенню проблеми житлозабезпечення сприяє право платника податку з доходів фізичних осіб на включення до податкового кредиту частини суми відсотків за іпотечним кредитом; активізації виробництва соціально значимої продукції сприяє звільнення від ПДВ виробників дитячого харчування тощо.

Методи податкової політики та відповідний їм інструментарій можна розглядати як такий, дія якого переважно спрямована на населення або господарських суб'єктів. У першому випадку податкові важелі безпосередньо впливають на рівень доходів фізичних осіб. У другому випадку суб'єктами впливу є не самі фізичні особи, а їхні роботодавці, а також виробники продукції. Наприклад, надання роботодавцю, який забезпечує навчання та/або підвищення кваліфікації персоналу, податкової пільги у вигляді включення до валових витрат витрат на навчання персоналу (у Податковому кодексі [1] – у розмірі 100% таких витрат, у Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» [2] – у розмірі 3% від фонду оплати праці) зумовлює отримання таким працівниками блага у вигляді розвитку їхнього людського капіталу, а це в подальшому потенційно сприятиме поліпшенню результатів діяльності відповідного підприємства.

Межі й масштаби податкового регулювання рівня життя населення також суттєво обумовлює й система принципів, на яких ґрунтується податкова політика держави. Серед них такі, як принцип наукової обґрунтованості; визначеності; оцінки та обліку очікуваних ефектів; урахування та узгодження різних інтересів; єдності стра-

тегії і тактики; гнучкості; гласності (прозорості); політичної відповідальності [17, с. 37], назви яких говорять самі за себе. Однак, оцінюючи ситуацію в Україні, слід констатувати, що майже всі з цих принципів або не реалізуються взагалі, або реалізуються мінімально. Так, щодо принципу визначеності зазначимо, що в Україні на цей момент немає програмного документу стратегічного характеру, а також відповідних документів тактичного характеру, які б визначали напрямки розвитку системи оподаткування та завдання податкової політики. Певні кроки у вирішенні зазначеної проблеми були зроблені зі впровадженням Концепції реформування податкової системи та Стратегії реформування податкової системи, які втратили чинність відповідно в грудні 2009 р. та червні 2010 р. Отже, не виконується й принцип єдності стратегії та тактики, оскільки стратегія розвитку податкової системи України, як така, відсутня.

Не викликає сумнівів і недостатнє виконання принципу гласності податкової політики, оскільки значна частка «податкової» інформації не є відкритою та доступною для громадян. Враховуючи це, не є можливим виконання й принципу політичної відповідальності.

Не можна говорити й про принцип гнучкості як принцип податкової політики України, оскільки податковий механізм нашої держави недостатньо оперативно реагує на зміни в соціально-економічному житті. Наприклад, ставки єдиного податку для фізичних осіб та критерії переходу на спрощену систему оподаткування не змінювалися понад 10 років; із впровадженням податку з доходів фізичних осіб не було скасовано такий інструмент податкової політики як неоподатковуваний мінімум доходів громадян в розмірі 17 гривень (хоча фактично його застосовували, лише обчислюючи штрафні санкції) тощо.

Слід зазначити також, що заходи податкової політики не завжди ґрунтуються на принципі оцінки та обліку очікуваних ефектів. Зокрема, упровадження пропорційної шкали оподаткування доходів фізичних осіб не призвело до очікуваного обмеження масштабів тіньової економіки; не були реалізовані цілі із забезпечення ефективної зайнятості та самозайнятості в результаті впровадження спрощеної системи оподаткування малого бізнесу; суттєве скорочення податкових преференцій у 2005 р. мало наслідком значний відтік інвестицій тощо. Відповідно, не реалізується й принцип врахування та узгодження різних інтересів.

Не цілком реалізується також принцип наукової обґрунтованості. Хоча розробка та впровадження Податкового кодексу свідчать про певні кроки у вирішенні цієї проблеми, проте не обійшлося й без недоліків. Так, суттєве розширення повноважень контролюючих органів (зокрема у проведенні податкових перевірок) значно звужує права платників податків; не зрозумілі ічотні поступки підприємцям у питанні спрощеного оподаткування (яких не було в початкових редакціях Податкового кодексу) тощо.

Враховуючи наведене вище та зважаючи на те, що принцип взагалі становить певне вихідне положення, основну ідею, основне правило якоїсь діяльності [20, с. 490], можна стверджувати, що в нашій країні відсутні базові

орієнтири податкової політики та відповідно податкового регулювання соціально-економічних процесів.

Суттєвий вплив на соціально-економічну ефективність податкового регулювання рівня життя населення вивчє ієрархію цілей податкової політики країни та взагалі місце й ролі податкової політики в системі заходів державного регулювання в цілому і регулювання рівня життя населення зокрема. Звісно, найголовнішими цілями податкової політики є фіскальні. Однак за допомогою її заходів та інструментів вирішують і низки інших завдань соціально-економічного характеру: економічні, зовнішні (міжнародні), соціальні, екологічні тощо. Хоча зазначимо, що податкові заходи в цьому випадку слід розглядати як заходи непрямого впливу та регулювання. Саме від характерної для держави (у певний період часу) ієрархії цілей податкової політики залежатиме ефективність податкового регулювання тієї або іншої сфери, оскільки ця «встановлена» ієрархія зумовлюватиме перенесення основної ваги регулятивного впливу оподаткування на відповідні процеси, обмежуючи реалізацію та досягнення інших цілей (та відповідно стримуючи, обмежуючи певні процеси).

Серед факторів соціально-економічної ефективності податкового регулювання рівня життя населення важливе місце посідає система критеріїв, за якими її оцінюють (рис. 3–4), та взагалі методика такого оцінювання, оскільки вони визначають врешті фактичний, потенційний та взагалі можливий рівні ефективності.

Безпосередньо методика оцінювання соціально-економічної ефективності податкового регулювання рівня життя населення має складатися з кількох послідовних етапів, починаючи з визначення мети та вибору об'єкта регулювання (окремої складової, сторони рівня життя населення) та дослідження його стану і закінчуючи розрахунком певних показників ефективності, серед яких обов'язково має бути період окупності можливих втрат бюджету (унаслідок надання суб'єктам економічних відносин податкових пільг) та періоду досягнення цілей податкового регулювання.

Щодо організаційного забезпечення соціально-економічної ефективності державного регулювання рівня життя населення необхідно підкреслити, що створена в державі система інститутів, повноважних органів, склад їхніх обов'язків та повноважень, організація та координація їхніх дій і, звісно, нормативно-правове забезпечення їхніх діяльності зумовлює масштаби податкового регулювання, його межі та, відповідно, можливі результати, тобто рівень ефективності відповідних заходів.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціально-економічну ефективність можна розглядати як своєрідний параметр, що дозволяє визначити дієвість проваджуваних заходів, причому її розподіл на соціальну та економічну складові надає змогу визначити прийнятність того чи іншого варіанта податкового регулювання (коли застосовують різні види інструментів податкової політики або їх комбінацій), як з позиції економічних інтересів, так і з погляду відповідності суспільному розвитку. Тобто оцінка соціально-

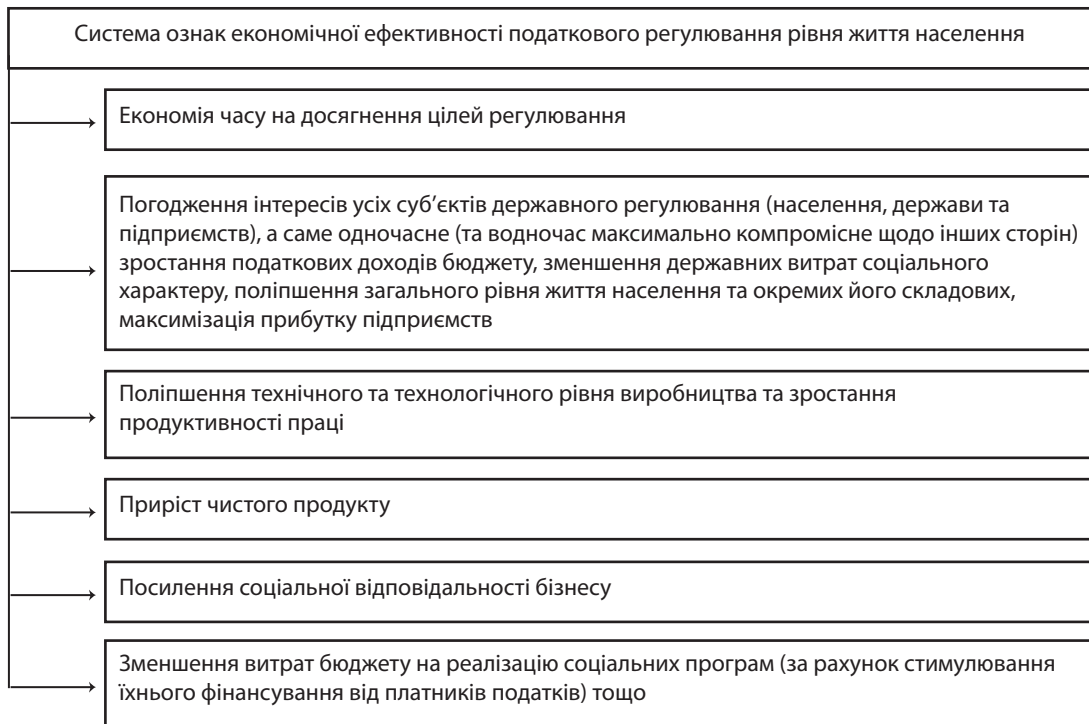

Рис. 3. Ознаки економічної ефективності державного регулювання рівня життя населення засобами податкової політики

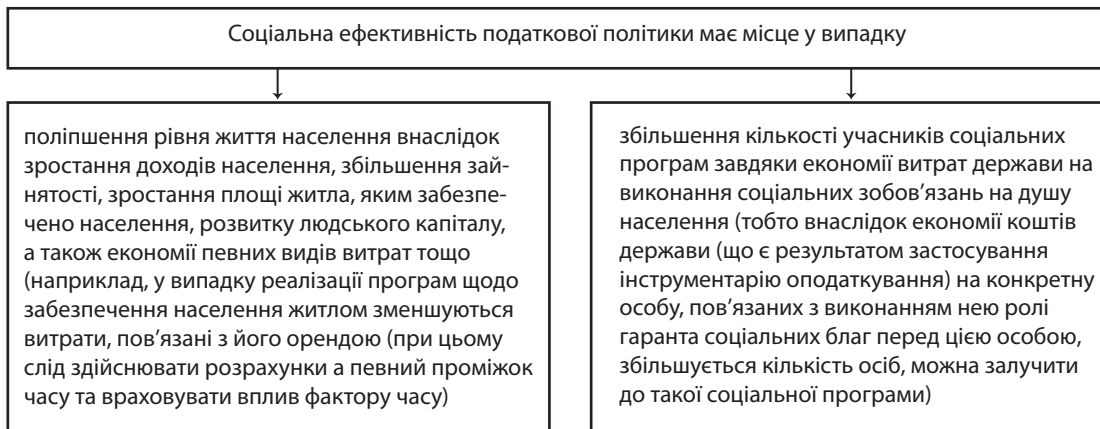

Рис. 4. Критерії соціальної ефективності заходів податкової політики щодо регулювання рівня життя населення

економічної ефективності є необхідним етапом під час обрання конкретного шляху податкового регулювання з множини альтернативних та є необхідною складовою процесу державного регулювання соціальної сфери, адже надає уявлення про результативність відповідних заходів за певний проміжок часу, ступінь їх успішності та, відповідно, можливість подальшого їх застосування у незмінному стані або необхідності коригування відповідно до соціально-економічних умов. Ураховуючи таку її масштабну роль, пильної уваги потребує моніторинг факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що зумовлюють конкретний її рівень. Особливо необхідно відстежувати зміни в зовнішньому середовищі, адже мінлива й нестабільна (як показує практика) економічна, політична та податкова ситуація в нашій країні може суттєво похитнути підвалини для досягнення високого рівня ефективності, а відтак зумовити неспроможність податкової політики поліпшувати рівень життя населення, а отже й недоцільність застосування відповідного інструментарію в практиці державного регулювання.

економічної ефективності є необхідним етапом під час обрання конкретного шляху податкового регулювання з множини альтернативних та є необхідною складовою процесу державного регулювання соціальної сфери, адже надає уявлення про результативність відповідних заходів за певний проміжок часу, ступінь їх успішності та, відповідно, можливість подальшого їх застосування у незмінному стані або необхідності коригування відповідно до соціально-економічних умов. Ураховуючи таку її масштабну роль, пильної уваги потребує моніторинг факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що зумовлюють конкретний її рівень. Особливо необхідно відстежувати зміни в зовнішньому середовищі, адже мінлива й нестабільна (як показує практика) економічна, політична та податкова ситуація в нашій країні може суттєво похитнути підвалини для досягнення високого рівня ефективності, а відтак зумовити неспроможність податкової політики поліпшувати рівень життя населення, а отже й недоцільність застосування відповідного інструментарію в практиці державного регулювання.

На заваді руйнівному впливу факторів має стояти потужний організаційний механізм податкового регулювання рівня життя населення, обґрунтування та вдосконалення якого становить напрямок подальших досліджень.

Література

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року №2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. №334/94-ВР (у редакції Закону України від 22 травня 1997 р. №283/97-ВР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
3. Закон України «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. №966-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
4. Барихин А. Б. Экономика и право: энциклопедический словарь. М. : Книжный мир, 2000. – 928 с.
5. Большой экономический словарь / под ред. А. Н Азрилияна. – 2-е изд. доп. и перераб. – М. : Ин-т новой экономики, 1997. – 864 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та СД) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінськ : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
7. Вечканов Г. С. Современная экономическая энциклопедия / Г. С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. – СПб. : Изд-во «Лань», 2002. – 880 с.
8. Воробийов Ю. М. Податкова політика держави та її вплив на формування фінансового капіталу підприємств // Фінанси України. – 2000. – № 9. – С. 115–120.
9. Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 3 / під ред. С. В. Мочерного. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
10. Энциклопедия бизнесмена, экономиста, менеджера / под ред. Романа Дяківа. – К. : Міжнародна економічна фундація, 2000. – 704 с.
11. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Т. 2. – М. : Рус. Яз., 2000. – 1088 с.
12. Иванов Ю. Б. Проблемы податкового регулювання і планування податкових платежів: наукове видання / Ю. Б. Иванов, О. М. Тищенко, К. В. Давискіба та ін. / за заг. ред. докт. екон. наук, професора Ю. Б. Иванова. – Харків : ХНЕУ, 2006. – 240 с.
13. Налоги и налогообложение : учебник / под ред. Д. Г. Черника, Л. П. Павловой. – М. : Инфра-М, 2001. – 508 с.
14. Налоговые реформы: теория и практика : монография для магистрантов, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» / под ред. И. А. Майбурова, Ю. Б. Иванова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 463 с.
15. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведов. – 4-е изд., дополненное. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
16. Пансков В. Г. Налоги и налоговая система Российской Федерации. М. : Финансы и статистика, 2005. – 464 с.
17. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій : навчальний посібник / під редакцією докт. екон. наук, проф. Ю. Б. Иванова та докт. екон. наук, проф. І. А. Майбурова–Харків : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 1028 с.
18. Пономаренко В. С. Рівень і якість життя населення України : монографія / В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Ф. В. Узунов. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 226 с.
19. Словарь русского языка: в 4-х т. Т. 1 / под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стереотип. – М. : Полиграфресурсы, 1999. – 702 с.
20. Современный словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 2000. – 740 с.
21. Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т. 4. / под ред. проф. Д. Ушакова. – М. : ТЕРРА, - 1996. – 752 с.